

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԳՈՒԳԱՐՔ ՆԱՀԱՆԳԸ ԸՍՏ Է ԴԱՐԻ
«ԱՇԽԱՐՀԱԳՈՅԵ»-Ի**

Ալեքսան Յակոբեան

ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ

Քանալի բառեր. *«Աշխարհացոյց», Մեծ Հայք, Վիրք, Գուգարք, Գուգարենե, բդեշխ, Կանգարք, Թռեղք, Ծոբուփոր, Բողնուփոր, Զուխշափոր:*

«Հանդէս ամսօրեայ»-ի 2013 թուականի տարեգրքում լոյս տեսած Է դարի «Աշխարհացոյց»-ի՝ մեր պատրաստած գիտա-քննական բնագրի¹ ի յայտ գալուց յետոյ առաջացաւ աշխարհացոյցեան Հայաստանի նոր քարտէզը պատրաստելու անհրաժեշտութիւնը, որն առաջիկայում կ'աւարտուի, քանի որ արդէն քարտագրուած է ողջ հայկական աղբիւրագիտական նիւթը եւ թարգմանածոյ այլալեզու գրականութիւնը:

Մեր խնդրի համար չափազանց կարեւոր է Մեծ Հայքի նահանգների ու գաւառների սահմանների ճշգրտումը հնարաւոր առաւելագոյն մանրամասնութեամբ: «Աշխարհացոյց»-ի անանուն հեղինակի կողմից գաւառների թուարկման տրամաբանական հերթականութիւնը բաւականաչափ ընկալելու շնորհիւ լուծումները դառնում են աւելի հասանելի՝ զոնէ նահանգների (աշխարհների) մեծ մասի համար, այդ թւում՝ այժմ նաեւ մեր աշխարհացոյցեան հայրենիքի ամենահիւսիսային նահանգ Գուգարքի դէպքում: Ներկայ քննութեամբ մի քանի կարեւոր սրբագրումներ են կատարւում նրա գաւառների տեղորոշման հին պատկերացումներում, որոնք ձեւաւորուել էին պատմական աշխարհագրութեան մեր նախորդ մասնագէտների մօտ (Հ. Ղ. Ինճիճեան, Հ. Ղ. Ալիշան, Սուրեն Երեմեան, Բարկէն Յարութիւնեան², Թաթիկ Յակոբեան, Լեւոն Յակոբեան, Ռոբերտ Հիւսըն եւն):

Նախ՝ մի քանի խօսք մեր «Աշխարհացոյց»-ի մասին: Վաղ միջնադարի այդ եզակի աշխարհագրական երկը չիմբազդուած չիամառօտուած տարբերակով մեզ հասել է միայն մէկ գրչագրում (հէնց նշուած պատճառով՝ նրա շրջանառու՝ «ընդարձակ *խմբա-*

¹ Անանուն Է դարի 2013, սն. 35-194:

² Հարությունյան 1977, հ^մ 2, էջ 177-178:

գրություն» անուանումը չի կարող ճշգրիտ համարուել): Դա Վենետիկի Մխիթարեան միաբանության Մատենադարանի հ^մ 1245 ձեռագիրն է՝ ընդօրինակուած Հայոց ՌԾԳ թուականին (1604 թ.), ցաւալիօրէն, խիստ անուշադիր գրիչ Ստեփանոսի կողմից (1_ա-38_բ էջերում ընդօրինակուած երկի վերտառութիւնն է. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ ասացեալ»³: Փոխարէնը՝ համառօտուած-խմբագրուած տարբերակն առկայ է մի քանի տասնեակ ձեռագրերում (դրանց համառօտ քննութիւնը կատարել է Բ. Յարութիւնեանը)⁴:

Ինչպէս բաւականին մանրամասն փաստարկել ենք երկի 2013 թ. գիտա-քննական հրատարակութեան ներածութեան մէջ, «Աշխարհացոյց»-ը սկզբնապէս շարադրուել է իբրեւ մի ծրագրային փաստաթուղթ-տեղեկատու՝ Սասանեանների մայրաքաղաք Տիգրանում 615/616 թ. կայացած⁵ (մէկ այլ հաշուարկով՝ 617/618-ին⁶), այսպէս կոչուած՝ «Պարսից ժողովին» մասնակցող հայկական «պատուիրակութեան» կողմից օգտագործուելու նպատակով: Մօտաւորապէս 642 թ. իր աշխատանքը սկսած եւ 659 թ. առաջին կէսին գրիչը վայր դրած Սեբիոս պատմիչի⁷ ուղիղ վկայութեամբ՝ Տիգրանի ժողովին մեկնողներն իրենց հետ էին վերցրել նման մի ուրիշ «օժանդակ» նիւթ՝ Ագաթանգեղոսի երկը («Ունէին պատրաստական անդ ընդ ինքեանս զգիր սրբոյն Գրիգորի»)⁸: Միւս զուգահեռը «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուն է, որի ստեղծումը եւս կապուում է Կոմիտաս կաթողիկոսի եւ «Պարսից ժողովի» համատեքստի հետ⁹: Սեբիոսի ունեցած տեղեկանու (ինֆորմացիայի) համաձայն՝ անձամբ Խոսրով Ապրուէզ արքայի եւ Վրկանի նշանաւոր հայ մարզպան Սմբատ Բագրատունու զխաւորութեամբ անցկացուած այդ «ժողովում» քննարկուել էր լոկ դաւանական այն խնդիրը, որի լուծմամբ Հայոց եկեղեցու դաւանանքը հաստատուել էր իբրեւ Սասանեան Իրանի քրիստոնեայ

³ Նկարագրութիւնը տե՛ս Մայր ցուցակ 1924, էջ 811-818:

⁴ Հարությունյան 2007, էջ 21-24:

⁵ Հմմ. Դանիէլեան 1981, հ^մ 4, էջ 197:

⁶ Տե՛ս Van Esbroeck 2001, p. 162-175.

⁷ Տե՛ս Յակոբեան 2005, էջ 213-270:

⁸ Տե՛ս Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն 1939, գլ. ԽԴ, էջ 124; Պատմութիւն Սեբէոսի 1979, էջ 150:

⁹ Կնիք հաւատոյ 1914; Կոմիտաս կաթողիկոս 2005; Van Esbroeck 2001, p. 162-175.

համայնքների համար միակ ընդունելին (բնագրում՝ «Յորոյ վերայ հրաման ետ արքայ Խոսրով, եթէ ամենայն քրիստոնեայք, որ ընդ իմով իշխանութեամբս են՝ հաւատ զՀայոցն կալցին»¹⁰): Սակայն լրացուցիչ աղբիւրագիտական նիւթի համադրումը թոյլ է տալիս մտածել, որ նոյն ժողովում կամ աւելի ճիշտ՝ նրա համատեքստում, ըստ ամենայնի, քննարկուել ու լուծուի են ստացել նաեւ տարածքային ահռելի ձեռքբերումներ ունեցած Իրանական տէրութեան համար կարելորագոյն այլ պետական, վարչա-քաղաքական խնդիրներ: Մասնաւորապէս՝ Ժ դարավերջի արցախցի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցուն¹¹ հասած տեղեկութիւնների համադրումից երեւում է, որ այսրկովկասեան երկրների որոշակի ինքնավարութիւնն ապահովող Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից «իշխան»-ների հաստատութիւնները (ինստիտուտները) հիմնադրուել են (անկախ նախորդող դարաշրջանի նմանատիպ, բայց աւելի թոյլ հաստատութիւններից) հէնց «Պարսից ժողովի» համատեքստում¹²: Իսկ այդ դէպքում պետք է ընդունել, որ նշուած ինքնավարական հաստատութիւնները ենթադրում էին ոչ միայն Սասանեան կենտրոնական մարմինների կողմից Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից «իշխան»-ների իրաւասութիւնների յստակ սահմանում, այլեւ այն վարչատարածքների ճշգրիտ առանձնացում, որտեղ այդ իրաւասութիւնները պիտի գործառուէին: Եւ ահա մեր «Աշխարհացոյց»-ն էլ հէնց փորձում է սահմանել տուեալ տարածքները հնարաւորին չափ յստակ եւ բազմաթիւ աղբիւրների հիման վրայ՝ ողջ մոլորակի աշխարհագրութեան համատեքստում:

Ընդ սմին՝ Հայք աշխարհ-շահրի դէպքում է դարի հայ աշխարհագէտը դա անում է 385/387 եւ 591 թթ. բաժանագծերի բացարձակ անտեսումով (թէպէտ եւ երկի բնագիրը բազմազան ու կարելոր տուեալներ է հաղորդում այդ բաժանագծերի մասին): Ուշադրութեան առնենք, որ «Աշխարհացոյց»-ում յատուկ նշում են նաեւ, նորօրեայ եզրոյթով ասած՝ «վիճելի» տարածքները («որ ի Հայոց հանեալ են» կամ «ի Հայոց առեալ են» բառերով)՝ Գուգարք նահանգի գաւառները՝ Վիրք-Վարջան աշխարհ-շահրի

¹⁰ Տե՛ս **Սեբէոսի եպիսկոպոսի** Պատմութիւն 1939, գլ. ԽԴ, էջ 125; Պատմութիւն **Սեբէոսի** 1979, էջ 151:

¹¹ Դասխուրանցու եւ նրա «Պատմութիւն Աղուանից» երկի մասին առաւել մանրամասն տե՛ս **Акопян** 1987, с. 151-270.

¹² Մանրամասն տե՛ս **Անանուն Է դարի** 2013, սն. 37-45; **Յակոբեան** 2020, էջ 128-135:

դեպքում, Արցախի եւ Ուտիքի գաւառները՝ Ադուանքի դեպքում, եւ Փայտակարան նահանգը՝ Ատրպատական աշխարհի դեպքում¹³:

Արդ՝ Գուգարք նահանգի պատմաաշխարհագրական քրննութիւնը սկսենք նրանից, որ Ստրաբոնի «Աշխարհագրութիւն» երկում, Հայաստան-Արմենիա երկրի նկարագրութեան հատուածում՝ XI գրքի XIV գլխում (պարագրաֆ 4)՝ Հայաստանի Փաւնէ կամ Փաւնէ (Փօսդոն, ձեռագրերում՝ նաեւ Փօսդոն – Փաւնէնէ, Փօսդոն – Փաւնէնէ), Կօմիսէնէ (Կօմիսոն) եւ Օրխիստէնէ (կամ Օրքիստէնէ) երկրամասերը (յուն.՝ «եպարխիա» – բառացի՝ «գաւառ») յիշուած են Արաքսի եւ Կուրի գետկիցից Կուրի ափով դեպի հիւսիս-արեւմուտք տարածուող Արաքսէնէ (Արաքոն, բնականաբար, իր ծայր արեւելեան հատուածով), Սակասէնէ (Տակասոն, աշխարհացոյցեան Շակաշէն գաւառ եւ շրջակայք) եւ Գօգարէնէ (Գօգարոն, Աշխարհացոյցեան Գուգարք նահանգի արեւելեան կէս¹⁴) գաւառներին յաջորդող շարքում¹⁵: Բնագիրը Հր. Անառեանի թարգմանութեամբ հետեւեալն է (մեր որոշ սրբագրումներով)¹⁶. «Հայաստանի գաւառներից են նաեւ Փաւնէնէն, Կօմիսէնէն եւ Օրխիստէնէն, որ հայթայթում է մեծաքանակ [պատերազմական] ձի: Խորձէնէն [Մօրձոն] եւ Կամբիսէնէն [Կամբսոն] [Հայաստանի] ամենահիւսիսային [գաւառներն] են եւ շատ ձիւնառատ, որովհետեւ մօտ են Կովկասեան լեռներին եւ Վիրքին ու Կողքիսին»: Այստեղ տեսնում ենք, որ Օրխիստէնէի այս յիշատակմանը յաջորդող տեղեկութիւնը վերաբերում է արդէն Գօգարէնէից արեւմուտք ընկած Խորձէնէ – Կղարքին (այլ անտիկ երկերում՝ նաեւ Մօլարձոն – Խորարձէնէ, Մօլարձոն – Կատարձէնէ, «Աշխարհացոյց»-ում՝ Գուգարքի կազմում): Այստեղ Խորձէնէի հետ յիշատակուող Կամբսոն գաւառանունը շտկելու անհրաժեշտութեան մասին գրել ենք մեր 1987 թ. Աշխատանքում¹⁷: Տուեալ դեպքում յնորանալով քերականական, բնագրագիտական եւ այլ մանրամասների մէջ՝ նշենք, որ Ստրաբոնի բուն աղբիւրում «Կամբիսէնէ»-ի փոխարէն որոշ հաւանականութե-

¹³ Հմմ. անդ, էջ 133-134:

¹⁴ Հմմ. Հարությունյան 2003, հ^մ 1, էջ 139:

¹⁵ Strab. Geogr. XI, XIV, 4. Այս բնագրի քննութեան համար տե՛ս Յակոբեան 2009, էջ 402-403:

¹⁶ Ստրաբոն 1940, էջ 55-57:

¹⁷ Акопян 1987, с. 28-30.

ամբ կարող էր նաեւ լինել «Կալարձէնէ», գուցէ եւ՝ արձանագրուած ոչ թէ իբրեւ առանձին գաւառ, այլ որպէս Խո[ւար]ձէնէ-Կղարջքի անուան մի երկրորդ տարբերակ:

Պտղոմէոսի Աշխարհագրութիւն-ում յիշատակում է նաեւ մեզ հետաքրքրող աշխարհը՝ *Օբարէնէ* տարբերակով, որը կարելի է, գրչական աղաւաղման հետեւանք համարել: Աշխարհագետի տուեալ հատուածի կարեւորութիւնից ելնելով՝ տալիս ենք այն ամբողջութեամբ եւ մեր՝ բառացի թարգմանութեամբ. «Χώρα δὲ εἰσιν ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ ἐν τῷ ἀπολαμβανομένῳ μεταξὺ Ἐυφράτου καὶ Κύρου καὶ Ἀράξου ποταμῶ, τμήματι παρὰ μὲν τὰ Μοσχικὰ ὄρη ἢ Καταρζηνὴ ὑπὲρ τοὺς καλουμένους Βόχας, παρὰ δὲ τὸν Κύρον ποταμὸν ἢ τὴν Ὠβαρηνήν καὶ ἢ Ὠτηνὴν, παρὰ δὲ τὸν Ἀράξην ποταμὸν ἢ δὲ Κολθηνὴν καὶ ἢ ὕπ' αὐτὴν Σοδοουκηνήν, παρὰ δὲ τὸν Παρυάδρην τὸ ὄρος ἢ τὴν Σιβακηνήν καὶ ἢ Σακασηνήν» («Իսկ մարզերը Հայաստանում [սրանք] են. [առաջինը՝] Եփրատ, Կուր եւ Արաքս գետերի միջեւ շրջափակուած հատուածում. Մոսխիկա լեռների մօտ [=գրաբարի՝ ըստ, այս դէպքում՝ երկայնքով]՝ Կատարձէնէն, [որը գտնւում է] Բոխա կոչուածից [բառացի՝ Բոխաներ կոչուողներից] վերեւ; Կուր գետի մօտ [=երկայնքով]՝ Օբարէնէն [=Գօսարէնէ] եւ Օտէնէն; Արաքս գետի մօտ [=երկայնքով]՝ Կոլթէնէն եւ նրանից վեր [գտնուող] Սոդուկէնէն; իսկ Պարիւադրէս լեռների մօտ [=երկայնքով]՝ Սիբակէնէն [=Սիսակէնէ] եւ Սակասէնէն»)¹⁸:

Անտիկ աղբիւրներից յետոյ Մովսէս Խորենացու տեղեկութիւններն են ամենից մանրամասնը Գուգարք նահանգի մասին¹⁹: Ընդ որում Պատմաօր բնագրում «բայց Աշոցքի տէրութեանն» նշանակում է ոչ թէ *բայց*, այլ *բացի*:

Տեղին նշենք, որ Կորիւնի տեղեկութիւնները եւս Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան մասին ցոյց են տալիս, որ Հայոց Արշակունեաց թագաւորութեան վերացմանը եւ մարգապանութիւնների հիմնադրմանը վերաբերուող 428 թ. Սասանեան վարչական ռեֆորմի արդիւնքում առաջ եկած նոր վարչական միաւորների՝ Վարջան եւ Առան մարգապանութիւնների կազմում Գուգարք եւ Ուտիք նահանգները ինքնուրոյնութեան շատ բարձր կարգավիճակ են ունեցել: Բանն այն է, որ պատմիչի շարադրանքում, ըստ էութեան, չի զգացւում որեւէ ռճական տարբերութիւն Մաշտոցի ընդունելութիւնն իրականացնելու նկարագրութիւնն-

¹⁸ Ptol. Geogr., V, XII, 4.

¹⁹ Տե՛ս Խոթ. 1913, Բ.ը, էջ 114; Մովսէս Խորենացի 2003, էջ 1859-1860:

րի միջեւ՝ մի կողմից՝ թագաւորական իշխանութեան կարգավիճակ ունեցող Բուն Աղուանից եւ Վրաց արքունիքներում, իսկ միւս կողմից՝ Գարդման եւ Տաշիր գաւառների իշխանների՝ Խուրսի եւ Աշուշայի կողմից:

Ի դէպ, Կորինի տեղեկութիւններից երեւում է, որ Մաշտոցի՝ իւրօրինակ գոյգերով կատարուած՝ դէպի Աղուանք – Գարդման, եւ ապա՝ Վիրք – Գուգարք (նորօրեայ եզրոյթով ասած՝ «մաքոքային») այցելութիւնների գլխաւոր նպատակը, ըստ երեւոյթին, պարզապէս լուսաւորական չի եղել (ինչպիսին որ, թերեւս, անլի շատ էր հիւսիսային առաջին ուղեւորութեան պարագայում դէպի Վիրք): Ենթադրելի է, որ Մաշտոցի վերը նշուած «մաքոքային հանդիպումների» արդիւնքում է լուծուել պետականութիւնը հէնց նոր կորցրած հայ ժողովրդի եւ Հայոց եկեղեցու համար չա փազանց կարեւոր ազգային-ռազմավարական մի խնդիր, այն է՝ Վիրքի եւ Աղուանքի թագաւորութիւնների եւ այս կամ այն չափով նրանց ենթակայացուած էթնիկապէս հայկական շրջանների միջեւ ձեւաւորուելիք յարաբերութիւնների կոնկրետ պայմանների ճշտումը: Ըստ ամենայնի՝ դրանից յետոյ է, որ պետական աջակցութիւնից արդէն զրկուած հայերէնը պահպանում է իր՝ նորօրեայ եզրոյթով՝ «պետական» լեզուի կարգավիճակը Ուտիքում եւ Գուգարքում, եւ բացի այդ, ամենայն հաւանականութեամբ, շարունակում մնալ որպէս ժամասացութեան երկրորդ լեզու Բուն Աղուանքում ու Վիրքում (աղուաներէնի ու վրացերէնի կողքին)²⁰:

Է դարի անանուն հեղինակի «Աշխարհացոյց»-ում Գուգարք նահանգի (աշխարհի) նկարագրութիւնը հետեւեալն է.

«Գուգարք՝ ի մտից Ուտիաց[ւ]ոց²¹: Ունի գաւառս ինն. գՅորոփոր, գԿողբափոր, գԾոբափոր²², գՏաշիր, գԹռեղս, գԿանգարս²³, գՋաւախս²⁴ Վերի, գԱրտահան²⁵, գԿլարնս²⁶: Լի²⁷ անա-

²⁰ Մանրամասն տե՛ս **Յակոբեան** 2020, էջ 138-139:

²¹ Համառոտում կայ Ուտիոյ *փխն*. Ուտիաց[ւ]ոց:

²² Համառոտում՝ «Ծորոփոր, Կողբոփոր» հերթականութիւնն է:

²³ VS գԿանկարս *փխ* գԿանգարս (վեր.՝ ըստ համառոտի, որտեղ Կանգարք է (հմմ. բարբառային $Գ \rightarrow Կ \rightarrow Գ$):

²⁴ V գՋովախս, S գՋովախս *փխ* գՋաւախս (վեր.՝ ըստ համառոտի):

²⁵ V գԱրտաջան *փխ* գԱրտահան (վեր. Սուքրեանի՝ ըստ միւսների եւ համառոտի, որտեղ «Արտահանք, Ջաւախք, Կղարջք (AE Ջավախք, Կաղարջք)» է):

²⁶ V գԿալարնս, S գԿալարջս *փխ* գԿալարնս (վեր.՝ ըստ նախորդի եւ յաջորդի):

լուծ եւ հաւճար²⁸ ծառ, եւ սորովիլ եւ տաւսախ: Ունին արդ Վիրք՝ հանեալ ի Հա[յ]ոց»:

Իսկ «Աշխարհացոյց»-ում Վիրք աշխարհի նկարագրութեան աւարտն է.

«ԻԵ. Աշխարհ [Վեռիա է, այսինքն՝] Վիրք, յելից կալով Ե-գեր[այ], յերի Սարմատիոյ] առ Կաւկասով, մինչեւ ցԱղ[ո]ւանից սահման, եւ մինչեւ ցՀայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն:

Եւ գաւառք են այս. սկսեալ ի Վոհ գետոյ եւ ի հիւսիսոյ] Տա[յ]ոյց՝ Կարճք, զոր ի Հա[յ]ոց հանէ, եւ Շաւշէթ, [եւ Սամցխէ, եւ Աճարա, եւ Թորգով. եւ] Արտահան գաւառ, զոր առեալ է ի Հա[յ]ոց, ընդ որ անցանէ գետն հզաւր Կուր, որ ի Տա[յ]ոց գալով, ի Կող գաւառէ՝ ընդ ստորոտս Ջաւախաց իջանէ [ի] Սամցխէ եւ դառնալ] յարեւելս, անցանելով ընդ Վերի աշխարհն Վրաց, բաժանելով զգաւառսն՝ զԳոռոթիսխէ, զՏոռնիսխէ, որոյ] ի զլուխն՝ Դեկիցխէ բերդ, եւ զՄանգլեացփոր [եւ զՔուիշափոր] եւ զԲողնոփոր, մինչեւ ցՊարուար գաւառ, որ պատէ զՏիփիսիս քաղաքաւ. բայց երեք փորակդ ի Հայոց հանէ:

Իսկ ըստ հիւսիսոյ] գետի մեծին Կուրա[յ], հանդէպ Թար [հաւանաբար՝ վերականգնելի է Թար[գաւ] գաւառի փխն. V-ի Թար գաւառի. տէն ...**գաւ գաւ...** նոյնացնելով դա Թորգով գաւառի հետ, որի վերականգնումը տրուում է ըստ համառօտի] գաւառի՝ Արգ[ո]ւ-էթ[ո]ւ լերունք, եւ ի նոյն կողմանէ դաշտին՝ Դ[ո]ւան եւ Աշէւէ-տիսխէ եւ Քորդիթ, Իրիկոսխէ, մինչեւ ցՍացխումէթ, որ՝ ի ստորոտս Կովկասու: Յորմէ հոսի Լէխ գետ, եւ անցեալ ի հարաւ կոյս՝ իջանէ ի Կուր. եւ առ նովաւ՝ Խառնիսխէ ի Յիւրասձմայա[յ], մինչեւ ցԱրագւ գետ, որ հոսի ի Կաւկասա[յ], եւ գնալով ընդ հարաւ, ընդ Ախալցիխէ բերդ՝ եւ անցան[է] ընդ մէջ [Մ]ցիսիթա[յ] քաղաքի եւ բլրոյ] Սուրբ Խաչին, իջանէ ի Կուր եւ բովանդակի ի Վերի աշխարհ Վրաց:

Յորմէ յառաջ խաղացեալ Կուր՝ գա[յ] ի Տիփիսի մայրաքաղաք Վրաց՝ զնա թողով Պարուարաւ, եւ զԾովոփոր եւ զԿողբոփոր եւ զՁորոփոր՝ հոմանուն գետաւք, մինչեւ ց[Հ]նարակերտ քաղաք, զորս ի Հայոց հանեալ է: Որոց ըստ հարաւոյ] լեռնադաշտքն Ջաւախաց՝ բազում լճաւք, լի զանազան ձկամբք, եւ Թռեղք եւ Տաշիր, որոց ի հարաւ՝ Կանգարքա[յ]. զամենդ ի Հայոց հանեալ է:

²⁷ Տ Լինի փխ Լի (V):

²⁸ V հոճար փխ հաճար (վեր. Սուրբեանի՝ ըստ համառօտի. DPv-ում հաճարածառ է):

Իսկ հանդեպ դոցա, ըստ հիւսիսոյ կողմանէ Կուրա[յ] գաւառը՝ [Կ]իս[ո]ւէթ, Խերկ, Երծ[ո]ւոյ, Թիանէթ, Ծորէնոր, [[Ծու]քէթ, Չել[է]թ, Վեդիսցիկիս[է], Քուէլդա[փոր], Ծուչք: Ունի եւ բերդս եւ գետս՝ լի ձկամքը]»²⁹:

Յատուկ յօդուածով անդրադառնալով Գուգարք նահանգի տեղորոշմանը՝ վերոնշեալ եւ բազմաթիւ այլ բնագրերի քննութեամբ Բաբկէն Յարութիւնեանը մի շարք ճշտումներ է կատարել նախորդ, մասնաւորապէս՝ Ս. Երեմեանի պատկերացումներում, օր.՝ շատ կարեւոր Պարուար գաւառի՝ Վիրքին պատկանելութեան հարցում (էջ 193-194), անտիկ շրջանում նահանգի տարածքում երկու ստրատեգիաների՝ Կալարձէնէ-Կղարջքի եւ Գօգարէնէի ինելու խնդրում³⁰ եւն:

Մանրամասները նաեւ ուսումնասիրողի միւս տեսակէտների քննութիւնը. Նախ, ինչ վերաբերում է Կապադոկիական Պոնտոսի մասին Բաբկէն Յարութիւնեանի վարկածին, որը յենում է Տրապիզոնի յիշատակութեան վրայ Եգերաց աշխարհում, ապա կարելի է համաձայնել, որ Տրապիզոնը յիշուել է լոկ իբրեւ «եմպ[ո]ռիոն» (բնագիրն է. «Ունի հինգ քաղաք[ս]՝ Իանի, Կոտալ[յ], Ռող[ի]ւպալիս, Աթինալ[յ], Ռիզոն, եւ այլ բազում եմպ[ո]ռիոնս, այսինքն՝ գեղաքաղաքս ծովեզեր[է]լայս, յորոց է Տրապիզոն», սն. 117), այլ ոչ թե՛ Եգերքի մէջ մտնող քաղաք (դրանք թուարկուած հինգն էին), այսինքն՝ «յորոց է»-ն ընկալելով իբրեւ «որպիսին է [նաեւ]»: Բայց դա միեւնոյն ժամանակ չի նշանակում, թէ երկու աշխարհների «նկարագրութիւնները միահիւստուած են», կամ առաջին աշխարհն անհարկի նախադասութիւն վերականգնելու կարիք ունի, կամ պնդել, որ «Փոքր Եգր աշխարհ կամ երկրամաս տեսնելու հարկ չկայ» (էջ 181): Համառօտի միջոցով վերականգնուած բնագիրն է. «ԻԲ. [Աշխարհ]՝ Պոնտոս Կապադոկիոյ՝ յելից կալով Պողէմոնական Պոնտոսի, առ երի ծովուն, ցՄոսքական լերինսն, որ բաժանեն ընդ նա եւ ընդ Մեծ Հայք: Ունի լերինս երիս եւ գետս չորս» (սն. 108):

Բաբկէն Յարութիւնեանի միւս պնդումը, թէ մարգպանութեան հաստատութիւնը Հայաստանում ստեղծուել է արդէն 387 թուականի բաժանումից քիչ անց (էջ 185-186), հետագայում հերքել է հէնց ինքը՝ ուսումնասիրողը: Փոխարէնը, նա հաւանաբար իրաւացի է, որ աղբիւրի «ստեղծման շրջանում Անարա գաւառը չի

²⁹ Անանուն Է դարի 2013, սն. 118-121:

³⁰ Անդ, էջ 177-178:

մտել Վիրքի մէջ», եւ վրացական աղբիւրներում յիշուած Էգրիս-ծղալին ներկայումս Անարիս-ծղալի կամ Նոստէ կոչուած գետն է՝ Ճորոխի ստորին աջ վտակը (սն. 180-181): Նաեւ՝ Կդարջք-Կատարգէնէի՝ Հայոց արքունական տիրոյթ լինելու կռահումը (էջ 182): Նաեւ՝ «Մինչեւ Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումը Գուգարք աշխարհի աշխարհացոյցեան գաղափարը գոյութիւն չուներ» (էջ 183): Սակայն սիսալ է Նիգալ, Մրուղ, Մրիտ գաւառները Կդարջքի մէջ մտցնելը, փխն.՝ Եգերքի (էջ 179, 184): Ի դէպ, հեղինակը Գուգարքի մէջ է մտցնում ոչ միայն Կդարջքին հարեւան Նիգալ, Մրիտ, Մրուղ գաւառները, այլ նաեւ Վիրքի գաւառ Շաւշէթը³¹, սակայն աղբիւրի ուշադիր ընթերցումը ցոյց է տալիս, որ ոչ:

Բ. Յարութիւնեանը ճշտում է նաեւ աշխարհացոյցեան Գուգարք նահանգի կազմաւորման մեխանիզմը՝ կապելով դա այն իրողութեան հետ, երբ Պարսից արքունիքից մարզպանական լիազօրութիւններ ստացած Վազգէն բղէշխը³², ով սկզբնապէս լոկ Գուգարք-Գօգարէնէ նահանգի տիրակալն էր (կենտրոնը՝ Տաշիր գաւառում), հէնց այդ պատճառով իր տնօրինութեան տակ ստացաւ նաեւ Կուրից արեւմուտք ընկած Կդարջք-Կատարգէնէ պտղովեռեան նահանգը (էջ 189): Ճիշտ է նաեւ, որ Գուգարքում Հունարակերտ կամ Խանցիխէ անունով գաւառ չի եղել (էջ 190): Նաեւ՝ Կուր գետի ձախ ափին Ջաւախք Ներքին գաւառ չի եղել (էջ 190-191): Ճիշտ է Քուիշափորի վերականգնումը «րնդարձակ» խմբագրութեան մէջ միւս երկու փորակների միջեւ (էջ 193. տե՛ս նաեւ մեր «Աշխարհացոյց», սն 118-119):

Սակայն մենք նկատում ենք, նաեւ Բարկեն Յարութիւնեանից յետոյ, շատ այլ ճշտումներ անելու անհրաժեշտութիւնը:

Սկսենք Ծորոփոր, Կողրոփոր եւ Ձորոփոր գաւառներից, որոնք երեքն էլ պէտք է սահմանակցեն Կուր գետի՝ այդպիսով տեղ

---

³¹ Անդ, էջ 179:

³² «Գուգարաց բղէշխների մարզպան նշանակուելու մասին... տեղեկութիւններ են պահպանուել Չ դարի քարոզիչ Աբիբոս Նեկրեսացու վկայաբանութեան մէջ (**Մարգիս Կակաբաձէ**, Ատրիս հայրերի վարուց նախատիպերը (վրաց.), Տփղիս, 1928, էջ 44-45): Ըստ վկայաբանութեան մարզպանների ամառանոցն էր «Ռեխան», որը գտնուում էր Վերին Ծալկայի յունական Աւրանլո կամ Արւանլո գիւղի տեղում: Լ. Մելիքսեթ-Բեկի կարծիքով սիսալ է թոյլ տրուած. Պէտք է մարզպանի փոխարէն լինէր բղէշխի (Վրաց աղբիւրները, հտ. Ա, էջ 15): Մեր կարծիքով, այստեղ բղէշխը եւ մարզպանը նոյն անձն են» (**Հարութիւնեան** 1977, էջ 197, ծնթ. 48):

չթողնելով Կանգարքի համար: Տեղին նշենք մեր վերջին դիտարկման մասին, ըստ որի մեր Ձորոփոր գաւառի Հնարակերտ քաղաքը, գուցէ, կարող է լինել Ղազախ քաղաքից արեւմուտք պեղուած Մարիթեփէ ընդարձակ վաղմիջնադարեան հնավայրը³³:

Իսկ Գուգարքի Կանգարք գաւառը հարկ է տեղորոշել ոչ թէ Գուգարքի արեւելքում կամ, ինչպէս անում է Դ. Մուսխելիշիլին՝ հարաւում՝ Գոգարան գիւղի շուրջը (իրականում՝ ոչ թէ Գուգարք գիւղի տեղում, այլ Սպիտակ քաղաքից արեւմուտք), այլ Ջաւախք գաւառից հարաւ-արեւմուտք եւ Արտահան գաւառից հարաւ-արեւելք՝ նրանց ու Տայք աշխարհի միջեւ, այսինքն՝ Չըլդըր լճից հիւսիս, Խոգափին լճի ու Կարծախի դաշտի շուրջը (գուցէ՝ ընդգրկելով նաեւ լճի ողջ աւազանը): Չարմանալ կարելի է, թէ ինչպէս նախկին հետազօտողները չեն նկատել, որ ըստ Ղազար Փարպեցու՝ Ճարմանայնի դաշտում, Կուրի ափին պարտութիւն կրելուց յետոյ (որտեղ զոհուեց Պատմահայր Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեկեւնաս, Վահան Մամիկոնեանի հետ միասին 482-485 թթ. հակասասանեան ապստամբութիւնը գլխաւորող Սահակ Բագրատունի մարգպանը), Հայոց զօրաշուկատի մնացորդները նահանջեցին Տայք³⁴: Բնագրերն են. «...յարուցեալ վաղվաղակի եւ անյապաղ ամենայն զարքն Հայոց առ արքայն Վրաց հասանէին, եւ բանակեալք առ վայր մի ի գաւառին Կանգարաց դադարէին: ... Չի թելէտ եւ տաւթ էր ժամանակն, հարկաւորեցան իջանել ի դաշտն Ճարմանայնու: ... գայր հասանէր Միհրան եւ բանակէր դէմ հանդիման բանակին Հայոց, մաւտ ի բանակն յայնկոյս գետոյն, զոր Կուր գետն անուանեն. ... ՀԴ. ... Իսկ զաւրքն ամենայն Հայոց, ընդ որս եւ անպիտան զաւրքն Վրաց, հանդերձ թագաւորաւն իւրեանց Վախթանգաւ, վատնեալք ցրուէին. զորոց զկնի հետամուտ եղեալ զունդքն Պարսից՝ զբազումս կոտորէին, եւ բազումք յայլ եւ այլ տեղիս գերծեալ ապրէին: ՀԵ. Իսկ զաւրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան երթայր առ վայր մի յամրագոյն տեղիսն Տայոց, ուր եւ սինլորք փախստէիցն Հայոց առ նա ժողովէին...»:

Կարելոր ենք համարում նաեւ երեք փորակների՝ Մանգլեացփոր, Բողոնփոր եւ Քուիշափոր գաւառների առեղծուածի լու-

³³ Տե՛ս **Халилов** 1960, № 4, с. 68-75; **Османов** 2006, с. 89-90:

³⁴ **Փարպ.** 1904, գլ. Գ.հգ-հե, էջ 132-136; **Ղազար Փարպեցի** 2003, էջ 2327-2330:

ծումբ: Իրականում այն կապուած է Գուգարաց տիրակալների բղէշխական գործառոյթների աանձնայատկութեան հետ:

Նախ նշենք, որ ըստ Պատմահայր Խորենացու հայթայթած տուեալների՝ Գուգարաց բղէշխները սերում էին Աքեմենեան Դարեհ արքայի նախարար ոմն Միհրդատից («Բսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ գնծ եւ զհգաւր ազգն, եւ նահապետութեանն անուն կարդայ բղէաշխ Գուգարացւոց, որ էր լեալ ի գաւակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի...»), յաւելելով՝ «գոր ածեալ Աղեքսանդրի՝ թողու իշխան ի վերայ գերութեանն ի Վերիացւոց [*δὲν. Իվերիացոց*] ազգացն, գոր էած Նաբուգոդոնոսոր, որպէս Արիւդենոս պատմէ...»: Նրանք Հայոց առաջին Արշակունի արքայ Վաղարշակի կողմից նշանակուել էին «ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ»՝ վարելու «գկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն եւ Պոնտոս ծովու»³⁵: Յաւելենք, որ ըստ «Զօրանամակ»-ի՝ Գուգարաց բղէշխին էր վստահուած երկրի «Հիւսիսային Դռան» գօրքերի հրամանատարութիւնը՝ «ՏԾ [(4500) մարտիկ արք]»-ով³⁶:

Վերջին մեր աշխատանքներում փորձել ենք ցոյց տալ, որ անկախ գրականութեան մէջ բղէշխական հաստատութեան մասին հնչած տարասեռ կարծիքներից (որ արտացոլում են տարբեր երկրների ու ժամանակների համար տարբեր աղբիւրներում արձանագրուած դրանց գործառոյթները³⁷)՝ իրականում Հայոց բղէշխութիւնները (հաստատուած դեռ Տիգրան Մեծի օրօք³⁸ եւ տարբեր

³⁵ Խոր., Բ.ը, էջ 114; Բ.ժա, էջ 121; Մովսէս Խորենացի 2003, էջ 1859-1860, 1867-1868:

³⁶ Յակոբեան 2011, հ^ար 3-4, էջ 542:

³⁷ Տե՛ս, օր.՝ Toumanoff 1963, p. 155-192; Hewsen 1988-1989, p. 271-319; 1990-1991, p. 147-183; Մանասերյան 1999, էջ 77-85; Յարութիւնեան 2001, սն. 97-180; Хыршудян 2015, с. 21-68.

³⁸ Տե՛ս Marquart 1901, S. 165-173; Մարկվարտ 1903, էջ 1-5, 114-119; Адопц 1908, с. 283; Կրկյաշարյան 1966, էջ 257-262: Ըստ Պլուտարքոսի մի հեգնալից պնդման՝ Տիգրան Մեծին միշտ ուղեկցում էին 4 արքայիկներ, որոնց շատերը համարում են հենց բղէշխներ: Տե՛ս Plut. Luc. XXI, 6; Պլուտարքոս 2001, էջ 55 («Նրա մօտ շատ թագաւորներ կային սպասաւորի դրութեամբ, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապէս պահում էր իր մօտ որպէս ուղեկից կամ թիկնապահ. երբ նա գնում էր ձիով, նրանք ... վագում էին նրա կողքից, իսկ երբ նստած էր իննում եւ զբաղւում պաշտօնական գործերով, նրանք կանգնում էին նրա շուրջը, ձեռքները կրծքներին»):

ինտենսիվությամբ գոյատևած մինչև Արշակունիների թագաւորութեան բաժանումը Դ դ. վերջին) կատարել են դասական կողմնապահական-կուսակալական փոխարքայութիւնների գործառոյթը (մեր պատմիչների խօսքերով՝ «կողմնակալք», «սահմանապահք», «սահմանակալք»): Այն է՝ բղեշխն իրաւասութիւն ունէր թագաւորի անունից եւ «թագաւորից յետոյ երկրորդի» (Ստրաբոնի խօսքով՝ ὁ δεύτερος)՝ փոխարքայի պատուով իրականացնելու վարչա-տնտեսական ու զինուորական կառավարումը տէրութեան որոշակի սահմանային նահանգում՝ միաժամանակ, սակայն, իր *հրամանատարութեան տակ ունենալով* նաեւ դրա սահմանակից *կրտսեր դաշնակից* (ինչ-որ չափով՝ «սատելիտ») պետութեան ամբողջ զինական ուժն ու կրելով այդ երկրի *արտաքին սահմանի* պաշտպանութեան ողջ պատասխանատւութիւնը: Համարւում է, որ բղեշխի այդ իւրօրինակ ռազմա-վարչական հաստատութիւնը ձեւաւորուել է Իրանական տէրութեան պետական համակարգում Պարթեւների դարաշրջանում՝ գոյատեւելով մինչև Չ դարի Սասանեան արքայ Խոսրով Անուշիրուանի ժամանակը³⁹, իսկ Մեծ Հայքի թագաւորութիւն այն բերել է Տիգրան Բ-ն, ըստ ամենայնի՝ հէնց արքայից արքայի իրաւունքն ու պարտականութիւնները ստանձնելիս: Դրանից վաղ՝ Աքեմենեանների օրօք, Հերոդոտոսին եւ այլ յոյն հեղինակների յայտնի էին Պարսից միապետի այն բարձրաստիճան գորական պաշտօնեաները՝ կոչուած «արքայի աչք»՝ ὀφθαλμός τοῦ βασιλέως (ըստ Անտոնինո Պալիարոյի վերականգնման՝ հէնց հին իրան. *pati-axš, որից՝ bitaxš եւ հայ. bdeašx⁴⁰), որոնց նա իրենց գորախմբերով ուղարկում էր՝ վերահսկելու նահանգների սատրապներին⁴¹:

Ե դարի հայկական աղբիւրները գիտէին մեր երկրի *չորս* բղեշխութիւնների մասին, որպիսի թիւը, թերեւս, արտայայտում էր նրանց վաղ՝ դասական վիճակը: Յիշենք Ագաթանգեղոսի բնագրերը. «...գումարեաց զգլխաւորս նախարարացն եւ զկուսակալս աշխարհացն. Առաջին՝ իշխանն Անգեղ տան, երկրորդ՝ իշխանն Աղձնեաց, որ է Բղեշխն մեծ, երրորդ՝ իշխանն մարդպետութեան իշխանութեանն, չորրորդ՝ իշխանն թագակապ իշխանութեան սապետութեանն, հինգերորդ՝ իշխանն սպարապետութեան,

³⁹ Տե՛ս, օր.՝ **Новосельцев** 1980, с. 111; **Хуршудян** 2015, с. 60.

⁴⁰ **Pagliaro** 1929–1930, p. 160–168.

⁴¹ **Her.** I, 114; **Հերոդոտոս** 1986, էջ 50: Հմմ. **Хуршудян** 2015, с. 26.

գաւրավար Հայոց աշխարհին, վեցերորդ՝ իշխանն Կորդովտաց⁴² աշխարհին, եաւթներորդ՝ իշխանն Ծովաց աշխարհին, ութերորդ՝ իշխանն Գուգարացոց աշխարհին, որ Միւս անուանեալ բղեաշխն, ... մետասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկոտասաներորդ՝ իշխանն Ծաւդէից աշխարհին...» (Կեսարիա գնացող «Հայաստան աշխարհի ... ընտիրք, կուսակալք, կողմնակալք, հազարաւորք, բիւրաւորք» 16 բարձրագոյն իշխանների ցանկում)⁴³: Գուգարաց բղեշխին («որ Միւս անուանեալ բղեաշխն»⁴⁴) Մասքութների կողմում բոլոր մասնագետները համարում են՝ Վրաց եւ Աղուանից թագաւորութիւնների՝ հիւսիսային տափաստանաբնակների դէմ ուղղուած Կովկասեան լեռների պաշտպանական գծի պատասխանատուն: ...

Մենք փորձել ենք նաեւ փաստարկել, որ սահմանակից կրտսեր դաշնակից երկրի արտաքին սահմանի պաշտպանութիւնն իրականացնելու դիմաց բղեշխութիւն-կուսակալութիւնները յաճախ իրենց վարչական կառավարման տակ էին ստանում այդ երկրի բուն տարածքի մի սահմանային կտոր: Հայաստանի հիւսիսում դա վերաբերում է նախ եւ առաջ Գուգարք նահանգին հարեւան Մանգլեացփոր, Բողնոփոր եւ Քուիշափոր գաւառների դէպքին: Դրանք, ինչպէս տեսանք, «Աշխարհացոյց»-ի մի հատուածում ներկայացւում են իբրեւ Հայոց երկրից հանուած գաւառներ (Վիրքի նկարագրութեան հատուածում, ուր ասւում է. «եւ գՄանգլեացփոր, եւ [գՄամշոյլէ քաղաք ի Քուիշափոր, եւ] գԲողնոփոր, մինչեւ ցՊարուար գաւառ, որ պատէ գՏիփիս քաղաքաւ. բայց երեք փորակդ ի Հայոց հանէ»), իսկ միւս հատուածում՝ Գուգարքի 9 գաւառների ցանկում, այդ փորակները չեն յիշատակւում («Ունի գաւառս ինն. գՁորոփոր, գԿողբափոր, գԾորափոր, գՏաշիր, գԹռեղս, գԿանգարս, գՋաւլախս Վերի, գԱրտահան, գԿալ-

⁴² Ձեռագրերի մեծ մասում եւ Ուխտանէսի մօտ՝ «Կորդուաց» (նաեւ՝ «Կորդուացոց»):

⁴³ Ագաթ., գլ. ԾԺԲ, § 795, էջ 414; ՄՀ, հտ. Բ, էջ 1683-1684:

⁴⁴ Արմագիում (Կուրից հարաւ) պեղուած բղեշխների տապանատան մի երկնգուեան (արամէերէն եւ յունարէն) վիմագրում Ձեւախա բղեշխը կոչուած է «կրտսեր» (“Ζηουάχου τοῦ νετέρου πικάξου”). Տե՛ս **Церетели** 1941, с. 23. Տեղին նշենք, որ Կուրը Մեծ Հայքի ու Վիրքի սահման է համարւում անտիկ որոշ աղբիւրներում եւ Փաւստոս Բուզանդի մօտ («Եւ զհին սահմանն, որ յառաջն էր լեալ յերկիրն Հայոց եւ ընդ երկիրն Վրաց, որ է ինքն մեծ գեառն Կուր, այնուհետեւ յինքն վտարեալ, դառնայր [Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետը] անտի», Փ.Բ, էջ 211):

արճա: ... Ունին արդ Վիրք՝ հանեալ ի Հա[յ]ոց»⁴⁵: Ընդ որում, հաւանական է, որ հայ բղէշիների կառավարման տակ գտնուող այդ գաւառների տարածքը հիւսիսում հասնում էր մինչեւ Կուր գետ, որի ափին՝ Արմազիում, ձեւաւորուել էր նրանց տոհմական գերեզմանատունը: ... Այդ սերտութիւնը, ընդհուպ մինչեւ իրար անունով կոչուելը (օր.՝ Գուգարաց բղէշիւր՝ «իշխան Վրաց», Կադմեաց կողմնակալութիւնը՝ «Նոր Ծիրական») նաեւ պատճառ էր դառնում Հայոց կենտրոնական իշխանութեան թուլութեան պահերին նրա դէմ համատեղ ելոյթների համար, որպէս կանոն՝ հրահրուած օտարի, առաւելապէս՝ Սասանեանների կողմից: Հիւսիսում նման մի համատեղ ապստամբութիւն է նկարագրել Փաստոս Բուզանդը («յետ սորա Գուգարաց բղէշիւն, եւ յետ սորա Ձորայ գաւառին տէրն, եւ Կողբայ գաւառին տէրն [ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ], եւ ընդ նոսա՝ Գարդմանաձորոյ տէրն»)⁴⁶:

Սասանեան տիրակալները Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանման եւ 428 թ. Արշակունիների թագաւորութեան վերացման պահերին ինչ-որ ժամանակով պահպանեցին նախկին հայկական առանձին

⁴⁵ Տե՛ս **Անանուն (Է դար)** 2013, սն. 118-119 եւ 142:

⁴⁶ Ի դէպ, բղէշիական գործառոյթներով կուսակալութիւնների թուաքանակն ինչ-որ պահի էապէս աւելացել է չորսից՝ թէկուզ եւ, գուցէ, առանց *բղէշիւթիւն* անունը ստանալու: Դա վերաբերում է նաեւ հիւսիս-արեւմուտքում Սպերի Բագրատունեաց կուսակալութեանը, որի մասին Ագաթանգեղոսի երկի «Գրիգորի վարք» կոչուած տարբերակի՝ Լուսաւորչին Կեսարիա ուղեկցող 16 իշխանների ցանկում ասուած է մի կարեւոր լրացումով. «չորրորդ՝ ասպետութեան իշխանը, որը *պաշտպանում էր Կովկասեան լեռների կողմերը եւ Ճանիքը* [Τσάνων]»: Տե՛ս **Garitte** 1946, p. 73; **Ագաթանգեղոս** 1966, հ^տ Թ-Ժ, էջ 79; **Ագաթանգեղոս** 1977, էջ 178, ծն. 44: Մեր ընդգծած լրացումը կայ նաեւ «Վարքի» արաբերէն տարբերակում (գրչական սխալներով). «չորրորդ՝ իշխանն Ասպետաց՝ ըստ կոչմանն Ասպետ, որում յանձն էր պահպանութիւն լերանցն Կօսեաց եւ «Մ-տ-գ-ն»եանց [*իսն. Τσάνων*]» (**Mapp** 1906, c. 115; **Մառ** 1911, էջ 49; **Жамкоян** 2016, c. 164). Այդ լրացումը յարում է Պատմահօր հաղորդմանը Բագրատ Բագրատունու մասին, որին Մեծ Հայքում Պարթեւ Արշակունիների իշխանութիւնն աւանդաբար Ք. ա. Բ դարում հաստատած Վաղարշակ Հայոց արքան (որի կերպարի տակ իրականում հանդէս է գալիս գլխաւորապէս Ք. յ. Ա դարի Տրդատ Ա թագաւորը) նշանակել էր «ի ծայրս հայերէն խաւսից կողմնակալ, իշխան բիւրուց եւ հագարաց, յարեւմտից կուսէ» (**Խոր.**, Բ.գ, էջ 105; **Մովսէս Խորենացի** 2003, էջ 1851):

բղեշխութիւններն ու կուսակալութիւնները (մասնաւորապէս՝ երկրի հիւսիսում)՝ հարեւան երկրների արտաքին սահմանների պաշտպանութեան եւ զօրական առումով նրանց նկատմամբ որոշակի գերակայութեան իրենց աւանդական գործառոյթներով⁴⁷: 428 թ. նրանց ստեղծած Վրաց մարզպանութեան մէջ մտցուեցին տուեալ պահի Վրաց թագաւորութիւնը եւ Գուգարաց բղեշխութիւնը, ընդ որում՝ վերջինը Մեծ Հայքի Արշակունիների թագաւորութեան կազմից հանուել էր նրա 387 թ. բաժանումից յետոյ, թէպէտ շարունակել էր պահպանել իր կուսակալական գործառոյթը Կովկասեան լեռների սահմանագծի պաշտպանութեան առումով՝ կազմելով հարեւան Վիրքի հետ միասին Սասանեան տէրութեանը ենթակայ նախամարզպանական շրջանի մի *խորհինակ վարչա-տարածքային գոյգ* (վերջինիս բնութագրիչները դեռ պիտի լրացուցիչ հետազօտուեն): Ողջ Ե դարում այդ գոյգի բաղադրիչները պայքարում էին իրար դէմ իրական գերակայութեան համար, ինչը լաւագոյնս արտացոլել է Վարսկեն բղեշխի Շուշանիկ տիկնոջ նահատակութեան պատմութիւնը: Ըստ Բ. Յարութիւնեանի. «Անջատելով Գուգարաց բղեշխութիւնը Արեւելահայկական թագաւորութիւնից, նա [*ինս'*՝ Պարսկական դիւանագիտութիւնը] ոչ միայն ծանր հարուած էր հասցնում հայկական պետականութեանը ընդհանրապէս, այլեւ՝ խրախուսելով Գուգարաց բղեշխի իշխանատենչութիւնը, յանձին բղեշխութեան ստեղծում էր լուրջ հակակշիռ Վրաց թագաւորութեանը: Վրաց թագաւորութեան եւ Գուգարաց բղեշխութեան քաղաքական մրցակցութիւնը օգնում էր պարսկական արքունիքին հաստատուն դարձնելու իր գերիշխանութիւնը այդ հեռաւոր երկրամասում» (էջ 185):

Թւում է, թէ նման պայքարը նշմարում է նաեւ հարեւան Ադուանքում: Ինչ-որ չափով այդ պայքարի լուծումը տուեցին իրենք՝ Սասանեանները՝ դարավերջին մարզպանական ընդարձակ լիազօրութիւնները վերապահելով թագաւորներին՝ Վրաց մարզպանութեան մէջ Վրաց արքայ Վախթանգ Գորգասալին, Ադուանից մարզպանութեան մէջ՝ Ադուանից արքայ Վաչագան Բ Բարե-

⁴⁷ Հմմ. Հարությունյան 1977, էջ 183 («Արեւելահայկական թագաւորութիւնը կորցրեց իր գերագոյն իրաւունքները բղեշխութիւնների նկատմամբ, որոնք այժմ անմիջականօրէն սկսեցին ենթարկուել պարսից արքայից արքային՝ վերածուելով կամ առանձին ինքնուրոյն վարչական միաւորների կամ էլ մտցուելով այս կամ այն վարչական շրջանի մէջ»): Հմմ. Հարությունյան 1976, հ^մ 2, էջ 57-74:

պաշտին: Ճիշտ է, դա տեւեց լոկ մի քանի տասնամեակ, եւ 523 թ., ըստ բիւզանդական աղբիւրների տեղեկանու, Կաւատ արքայից արքայի նոր ռէֆորմով երկու երկրներում էլ թագաւորական իշխանութիւնը վերացուեց:

Արդ՝ Քուիշափոր գաւառը (կենտրոնը՝ Քուիշա աւանի եւ Թեթրի-Շղարօ քաղաքի շուրջը), որի արեւմտեան սահմանով անցել էր 591 թ. պարսկա-բիւզանդական երկրորդ բաժանման սահմանագիծը, չի կարելի տարածել մինչեւ Ջաւախքի ջրբաժան լեռնաշղթան (նոյնը վերաբերում է նաեւ Բողնոփորի արեւմտեան սահմանին): Թերեւս այդ գիծն անցել է Խրամ գետի՝ ուղիղ հիւսիս – հարաւ հոսող հատումով, ինչպէս որ հետագայու անցնում էր Թիֆլիսի ու Ախալքալաքի գաւառների սահմանի մի կտորը:

Ուղղելի է նաեւ Թռեղք գաւառի հարաւային սահմանը. այն պիտի իջներ մինչեւ Վիրահայոց լեռնաշղթան եւ յարէր Ծորոփորի արեւմտեան սահմանագծին:

Գուգարքի բղեշխութեան կենտրոն Յուրտաւ-Մուղդարիլը⁴⁸, ըստ արաբա-պարսկական պատմական աւանդոյթի՝ կառուցուել էր Կաւատ Ա-ի օրօք՝ Կարկառի եւ Գարդմանի հետ միաժամանակ (անշուշտ, հէնց իբրեւ կուսակալական կենտրոն):

Յաւարտս կրկենք նաեւ, որ Բիւզանդիայի եւ Սասանեանների միջեւ Հայաստանի երկրորդ բաժանման սահմանագիծն անցել է երեք փորակ-գաւառներից (Բողնոփոր, Մանգլեացփոր, Քուիշափոր) հարաւ եւ արեւմուտք՝ դրանք թողնելով Իրանի տէրութեան կազմում: Այսպիսով՝ 591 թ. սահմանն անցել էր Աղստեւ գետով (որի ափերին, իրար դէմ-դիմաց բիւզանդացիներն ու պարսիկները կառուցեցին Կայծոն – Կայեան եւ Հաղարծին – Դաթի բերդ ամրոցները), ապա՝ Կուր գետով եւ նշում երեք փորակների արեւմտեան սահմաններով: Հնարաւոր է, որ այդ սահմանագծի վրայ Սասանեանները կառուցել են Սամշիլդէ ամրոցը բիւզանդական մի ինչ-որ բերդի դիմաց (գուտ իբրեւ վարկած՝ դա կարող էր լինել, օրինակ՝ Քուէշ բերդը, որը գտնւում է մօտ 10 կմ արեւմուտք):

Սոյն յօդուածին կցուող Գուգարքի աշխարհացոյցեան քարտէզը պատրաստել ենք Ռուբէն Թարումեանի սիրալիր աջակցութեամբ:

---

⁴⁸ Նրա մասին մանրամասն տե՛ս **Մելիքսեթ-Քէլ** 1934, էջ 12-15 («Խրամ եւ Գաջենագետ գետերի ջրկիցի շրջակայքում»):

GUGARK PROVINCE OF GREATER ARMENIA ACCORDING TO “ASHKHARHAC'OYC” OF THE 7TH CENTURY

Aleksan Yakobean

SUMMARY

The Armenian geographical work “Ashkharhac'oyc”, which was created for use by members of the Armenian delegation as an auxiliary material at the so-called Persian Council in Ctesiphon (616 or 618), gives a rather detailed description of the province of Gugarq (graec. Γωγαρηνή). According to this description, Gugarq consisted of 9 regions (gavars), which were separated from the Armenian country and included in the neighboring marzpanat of Iberia (Virq, Qartli) at the end of the 4th century. However, in the description of Iberia, 12 regions are listed that were torn away from Armenia. We associate this phenomenon with the main Bdešx (the Kurfyurst) function of the region of Tashir, who for this received rights over three additional regions (Boġnopor, Quishapor and Mangleac'por). A careful study of the text of “Ashkharhac'oyc” makes it possible to clarify the localization and boundary lines of several regions of Gugark, which were previously proposed by Suren Yeremyan and Babken Harutyunyan. This is especially true for the regions of Kangarq, Tṛelq, Tsoboppor, Boġnopor and Quishapor. The article is accompanied by a map of Gugarq, which was compiled with the help of Ruben Tarumyan.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ագաթանգեղոս 1966, Ագաթանգեղոսի պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարք), Թարգմ. հունարեն բնագրից՝ **Հ. Բարթիկյանի**, Առաջաբան եւ ծանոթագրություններ՝ **Ա. Տեր-Ղևոնդյանի**, – «Էջմիածին», հ^{մբ} Թ-Ժ, էջ 28-34, հ^{մբ} Ը, էջ 46-51, հ^{մբ} Թ-Ժ, էջ 79-87;

Ագաթանգեղոս 1977, Պատմություն Հայոց, Աշխարհաբար թարգմանություն ներածականով ու ծանոթություններով՝ **Ա. Տեր-Ղևոնդյանի**, Երեւան;

Անանուն Է դարի 2013, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիր Ա. Յակոբեանի, – «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա-Երեւան, սն. 35-194 ;

Դանիէլեան Է. Լ. 1981, Հայ եկեղեցու նկատմամբ Խոսքով Փառուէզի վարած քաղաքականութիւնը, – ՊԲՀ, հ^{մբ} 4, էջ 195-200;

- Խոր.** 1913 – **Մովսիս Խորենացու** Պատմություն Հայոց, Աշխատությունք՝ **Մ. Աբեղեան** և **Ս. Յարության**, Տփղիս ;
- Կակաբաձե Ս.** 1928, Ասորի հայրերի վարուց նախատիպերը, Տփղիս (վրացերեն);
- Կնիք հաւատոյ 1914, Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ... յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ, Հրատ.՝ **Կարապետ եպ. [Տէր-Մկրտչեան]**, Վաղարշապատ ;
- Կոմիտաս կաթողիկոս** 2005, Կնիք հաւատոյ, – «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Դ, Է դար, Անթիլիաս;
- Կրկյաշարյան Ս. Մ.** 1966, Բղէշխությունների առաջացումը Հայաստանում, – **ՊԲՀ**, հ^տ 4, էջ 257-262;
- Հարությունյան Բ. Հ.** 1976, «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջը, – **ՊԲՀ**, հ^տ 2, էջ 57-74;
- Հարությունյան Բ. Հ.** 1977, Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյցի», – **ԲԵՀ**, հ^տ 2, էջ 176-198;
- Հարությունյան Բ.** 2003, Մեծ Հայքի Սիւնիք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Պատմա-աշխարհագրական դիտարկումներ), – **ՊԲՀ**, հ^տ 1, էջ 119-146;
- Հարությունյան Բ.** 2007, Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, – Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երեւան, էջ 21-45;
- Հերոդոտոս** 1986, Պատմություն ինը գրքից, Թարգմ.՝ **Ս. Կրկյաշարյանի**, Երեւան;
- Ղազար Փարպեցի** 2003, **Ղազար Փարպեցի** Պատմություն Հայոց, – Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, Անթիլիաս, էջ 2197-2375;
- Մայր ցուցակ 1924, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Բ, Յօրինեց **Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան**, Վենետիկ – Ս. Ղազար;
- Մանասերյան Ռ.** 1997, Հայաստանը Արտավազդից մինչեւ Տրդատ Մեծ, Երեւան;
- Մառ Ն.** 1911, Մկրտություն Հայոց, Վրաց, Արխագաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Ի ռուս հրատարակութենէ, կատարելոյ ... Նիկողայոսէ Մառ, Թարգմանեաց ի հայ Յուսիկ արք., Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին;
- Մարկվարտ Յ.** 1903, Հայ բղեաշխք, – «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, սն. 1-5, 114-119;

Մելիքսեր-Բեկ Լ. 1934, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Երեւան;

Մովսէս Խորենացի 2003, **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, – Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ, Անթիլիաս, էջ 1737-2121;

Յակոբեան Ա. 2005, Սերիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը եւ Զուարթնոցի տանարի կառուցման մասին գլուխը, – «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԺԹ տարի, Վիեննա-Երեւան, սն.213-270;

Յակոբեան Ա. 2009, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան;

Յակոբեան Ա. 2011, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Զաւրանամակ», – «Բազմավէպ», հ^տ 3-4, էջ 485-550;

Յակոբեան Ա. 2020, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Երեւան;

Յարութիւնեան Բ. 2001, Մեծ Հայքի բղեշխութիւնների եւ բղեշխութեան հաստատութեան շուրջ, – «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԺԵ տարի, Վիեննա, սն. 97-180;

Պլուտարքոս 2001, Կենսագրություններ, Կազմեց, ... թարգմանեց, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները գրեց՝ **Ս. Գրքաշարյան**, Երեւան;

Սերէոս 1979, Պատմութիւն **Սերէոսի**, Աշխատասիրութեամբ **Գ. Աբգարեանի**, Երեւան;

Սերէոս եպիսկոպոս 1939, **Սերէոսի եպիսկոպոսի** Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն, Բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանիւ եւ ծանօթութեամբք ի ձեռն **Ստ. Մալխասեանց**, Երեւան;

Ստրաբոն 1940, Բաղեց եւ թարգմանեց **Հ. Աճառյան**, Երեւան;

Փարպ. 1904 – **Ղազարայ Փարպեցոյ** Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ՝ **Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ս. Մալխասեան**, Տիփլիս;

Адонц Н. 1908, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб.;

Акопян А. А. 1987, Албания-Алуанк в греко-латинских и древне-армянских источниках, Ер.;

Жамкочян А. С. 2016, Житие св. Григория Просветителя Армении по арабской синайской рукописи 455, Ереван;

- Марр Н.** 1906, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия), – ЗВОИРАО, т. 16, 1904–1905, вып. II–III, СПб., с. 63–211;
- Новосельцев А. П.** 1980, Генезис феодализма в странах Закавказья, Москва;
- Османов Ф. Л.** 2006, История и культура Кавказской Албании IV в. до н. э. – III в. н. э. (на основании археологических материалов), Баку;
- Халилов Д. А.** 1960, Поселение на холме Сары-тепе: Казахский р-н, – “Советская археология”, № 4, с. 68–75;
- Хуршудян Э. Ш.** 2015, Государственные институты Парфянского и Сасанидского Ирана. III в. до н. э. – VII в. н. э., Алматы;
- Церетели Г. В.** 1941, Армазская билингва, Тбилиси;
- Garitte G.** 1946, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Rome;
- Her.** 1946–1960, **Herodotus**, Historiarum libri IX, With an English translation by **A. D. Godley**, Vol. 1–4, Cambridge/Mass. – London;
- Hewsen R. H.** 1988–1989, 1990–1991, Introduction to Armenian historical geography IV: The Vitaxates of Arsacid Armenia..., – Revue des Études Arméniennes, t. XXI (1988–1989), Paris, p. 271–319; XXII (1990–1991), Paris, p. 147–183;
- Marquart J.** 1901, Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenaci: mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen, Berlin;
- Pagliari A.** 1929–1930, Mediopersiano bitaxš, armeno bdeašx: ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ βασιλέως, – “Rivista degli studi Orientali”, Vol. XII, fasc. II (Roma), p. 160–168;
- Plut.** 1914–1939 – **Plutarchi** Vitae parallelae, Recognoverunt C. Lindskog et K. Ziegler, Vol. 1–4, Lipsiae;
- Ptol.** Geogr. – **Claudii Ptolemaei** Geographia, Edit. **C. Müller**, Vol. I, Pars I, Parisiis, 1901;
- Strab.** Geogr. – **Strabonis** Geographica, Recognoverunt **A. Meineke**, Vol. I–III, Lipsiae, 1915–1925;
- Toumanoff C.** 1963, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown;
- Van Esbroeck M.** 2001, L'encyclique de Komitas et la réponse de Mar Maroutha (617), – «Oriens Christianus», 85, p. 162–175;

Ա. Յակոբեան, Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգն ըստ Է Դարի «Աշխարհացոյց»-ի

